

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ САРЛАВҲАЛАР АНЪАНАСИ ВА УЛАРНИНГ “ҚУТАДҒУ БИЛИГ”ДАГИ КЎРИНИШИ

Рихситилла Алимухамедов

филология фанлари доктори, в.б. профессори

Ориентал университети

Турдиев Жаҳонгир Зафардинович

PhD, Шарқ тиллари кафедраси в.б. доцент

Аннотация: Ушбу мақолада қадимги туркий ёзма адабиётда шакланган сарлавҳалар анъанаси ва уларнинг жанрий, композицион ҳамда услубий хусусиятлари таҳлил қилинади. Хусусан, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу Билиг” асаридаги бўлим номлари, уларнинг тузилиши, ма’но юки ва бадиий вазифаси ўрганилади. Сарлавҳаларнинг дидактик ё’налишдаги матнлар мазмунини олдиндан ифодалаш, ўқувчининг диққатини ё’налтиришдаги аҳамияти очиқ берилади. Шунингдек, мақолада қадимги туркий матнлардаги сарлавҳаларнинг замонавий сарлавҳалаш усуллари билан қиёсий жиҳатлари ҳам ёритилади.

Калит сўзлар: Қутадғу Билиг, сарлавҳа, қадимги туркий адабиёт, анъана, бўлим номлари, дидактик матн, Юсуф Хос Ҳожиб, композиция, жанр, сарлавҳалаш тизими.

Туркий адабиёт тарихан ўзоқ ўтмишга эга бўлиб, унда қадимдан кичик ҳажмли асарлар билан бирга йирик ҳажмли асарлар баравар яратиб келинган. Мазкур асарларнинг барчаси маълум қолип асосида шакланган бўлган. V–X асрларда яратилган туркий тилли манбалар “қадимги туркий адабий тил” номини олган. Улар бизгача эпиграфик матнлар (Ўрхун ва Енисей воҳасидан, Сибирдан топилган қабртош матнлари), қоғозга битилган манбалар (турк-буддавий, турк-моний, турк-насроний муҳити ёдгорликлари, турли олди-берди васикалари) кўринишида етиб келган бўлиб, кўпчилиги маълум мавзуда: қоғозга битилганлари тарих асарлари ёки диний-фалсафий мазмунга эга.

Қадимги туркий матнларни, хусусан, кўк турк ёзувидаги Кул тигин, Билга хоқон каби ёдгорликларни бадиий матн сифатида талқин этиш ўтган асрнинг 60-йилларидан бошланган. Келгуси тадқиқотлар шу асосида бажарилган. Кўпчилигининг тузилишида ўзига яраша анъана ҳам шакланган эди. Бундай анъана сифатида шакланган хусусиятлардан бири – йирик ҳажмли асар бўлимларига сарлавҳаларнинг берилишидир. Мазкур ҳолат қадимги туркий муҳитдаги турк-будда адабиётидаги

“Сюан-Цзан кечмиши”нинг олтинчи бўлими биринчи варағида қуйидагича келтирилган:

“2. *bodistv tayto samtso ačari-niñ*

3. *yoruγ-īn uqītmaq atly tsi*

4. *in čün tigmä kavi nom bitig*”²³¹.

“Майтри симит ном битиг”нинг биринчи варағида қуйидагича берилган:

“2. *emit bu nomluγ savaγ añ mañit eltä*

3. *račagri kánt ulušta uqmış k(ä)rgäk*”²³².

Бу анъана кейинги давр туркий матнларида ҳам мавжуд. Хусусан, Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асаридаги ҳар бир бобнинг сарлавҳаси мавжуд. Масалан, *Yeti yulduz, on iki ökäk buruj(niñ ögdükini) ayur, Aytoldi oγli Ögdülmiškä pand bermişin ayur*²³³, - каби. Асарларнинг бўлимлари олдидан ном бериш анъанаси ўрта асрларда яратилган йирик асарларда ҳам учрайди. Масалан, Алишер Навоий “Хамса”сининг ҳар бир достонида сажъ қилиб берилган²³⁴.

Юқорида келтирилган мисолларда туркий адабиётда сарлавҳа қўйиш анъанасининг қадимдан то ўрта асргача бўлган ривожланиш босқичини кўриш мумкин. Бунда “Қутадғу билиг” асарида келтирилган сарлавҳалар анча ривожланган, асар бўлимининг қисқа ва лўнда мазмунини ўзида акс эттириши билан ажралиб туради. Шу билан бирга, “Қутадғу билиг”дан бошлаб туркий адабиётда шеърий асарларга насрий сарлавҳалар қўйиш анъанаси бошланган. Ушбу анъананинг давомини Алишер Навоий “Хамса” дostonларига битилган гўзал сарлавҳаларида кўриш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Тугушева Л.Ю. Уйғурская версия биографии Сюань-Цзана. – Москва. “Наука”. 1991. Лист VI 1. – С. 97, 223.
2. قە دئىمقى ئويغور يېزىغىدىكى مايترى سىمىت. ئورومچى. قەدىمكى ئويغور يېزىغىدىكى مايترى سىمىت. ئورومچى. 1988. 116-б.
3. Содиқов Қ. “Қутадғу билиг”нинг уйғур ёзувли Ҳирот нусхаси. Тошкент. 2010. 23-б.
4. Бу ҳақида қаранг: Қурбонов А. “Хамса” сарлавҳалари бадиияти. Тошкент. 2016.

²³¹ Тугушева Л.Ю. Уйғурская версия биографии Сюань-Цзана. – Москва. “Наука”. 1991. Лист VI 1. – С. 97, 223.

²³² قە دئىمقى ئويغور يېزىغىدىكى مايترى سىمىت. ئورومچى. قەدىمكى ئويغور يېزىغىدىكى مايترى سىمىت. ئورومچى. 1988. 116-б.

²³³ Содиқов Қ. “Қутадғу билиг”нинг уйғур ёзувли Ҳирот нусхаси. Тошкент. 2010. 23-б.

²³⁴ Бу ҳақида қаранг: Қурбонов А. “Хамса” сарлавҳалари бадиияти. Тошкент. 2016.

5. Рахматова, Г. (2018). Классификация воинских стихов в «Девону Лугати-т-Тюрк». Востокведения, 2(2), 59-64.
6. RAHMATOVA, G. (2019). THE SYMBOLISM OF COLORS IN THE QUATRAINS "DIVANI LUGATI-T-TURK".
7. SODIQOV, Q., & RAHMATOVA, G. (2021). SEMANTICS OF POEM IN «DIVANI LUGATI-T-TURK». The Light of Islam, 2021(2), 4.
8. Rahmatova, G. (2021). The genre of odes in the oral work of the turkic peoples and its genesis. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(8), 194-196.